

ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС, ПРАВО, ПРАВОСУДДЯ

Микола КОЗЮБРА, професор, доктор юридичних наук, член-кореспондент АПРНУ, завідувач кафедри державно-правових наук Національного Університету «Києво-Могилянська Академія», заслужений юрист України

Конституційно-правовий інститут виборів — один з небагатьох інститутів конституційного права, стосовно якого, з одного боку, розроблені і визнані єдині міжнародні стандарти, зафіксовані як на універсальному (ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 р.), так і на регіональних рівнях (найдетальніше критерії демократичних виборів розроблені в документі Копенгагенської наради з людського виміру ОБСЄ від 29 червня 1990 р.), а з другого — який відзначається надзвичайною багатоманітністю варіантів, обсягів і способів його регламентації в різних країнах. Така багатоманітність обумовлена головним чином національними особливостями правової системи та її належністю до тієї чи іншої правової сім'ї.

Досить різноманітними є також джерела, що регулюють інститут виборів. Це національні конституції, міжнародні договори, закони і підзаконні акти, правові звичаї, судові прецеденти, тлумачення норм про вибори конституційними судами тощо.

Хоч в останні десятиліття намітилась тенденція до певного розширення предмету конституційного регулювання інституту виборів (аж до закріплення в конституціях способу визначення результатів голосування, підстав виборності, несумісності посад тощо), все ж основною формою регламентації цього інституту є закон. Причому в конституціях більшості країн, у тому числі в Конституції України (п. 20 ст. 92) спеціально застерігається, що організація і проведення виборів визначаються виключно законами. Такий підхід до визначення форми регулювання інституту виборів (окрім засад, встановлених конституцією) є цілком обґрунтованим. Він обумовлений як надзвичайною важливістю самого предмета регулювання, так і властивостями, зокрема юридичними, закону як нормативного акта.

Закон, як відомо, ухвалюється представницькими органами — парламентами, які самі формуються шляхом виборів. Це не стільки робить закон юридичним виразом «волі народу», як досить часто прийнято вважати у вітчизняній літературі (це окрема тема, з якої мені вже доводилося висловлювати власну позицію¹), скільки дає змогу узгодити інтереси різних політичних сил, представлених у парламенті, що для інституту виборів має особливе значення, оскільки участь у голосуванні — це одне з найважливіших політичних прав (а в деяких країнах — навіть обов'язок) і один з найефективніших способів формування державного апарату.

Закон, окрім того, приймається в межах спеціального законодавчого процесу і на основі встановлених процедур, характеризується найбільшою стабільністю своїх норм, тривалістю існування і дії, і що з точки зору юридичної особливо важливо, має найвищу (після конституції) юридичну силу в системі національного законодавства. Тому прагнення до максимального урегулювання інституту виборів за допомогою саме закону є цілком виправданим. Не викликають принципів заперечень у зв'язку з цим пропозиції щодо доцільності підготовки в Україні спеціального виборчого кодексу, як це має місце, наприклад, у Франції та деяких інших країнах. Виборчі кодекси справді, як свідчить досвід цих країн, як правило, відзначаються компактністю і систематизованістю, що робить їх зручними для користування.

Разом із тим слід мати на увазі, що французький «виборчий кодекс» — це швидше консолідований законодавчий акт, який практично не відрізняється від інших законів ні за порядком прийняття, ні за юридичною силою. З точки зору тлумачення він (як, до речі, й інші кодекси) рівнозначний для юристів². У зв'язку з цим заслуговує на увагу досвід деяких інших країн, зокрема Іспанії і сусідньої

¹ Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв. Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2-3. — С. 83-96.

² Давид Р. Основные правовые системы современности. — М., 1988. — С. 114.

Молдови, в яких організація і порядок проведення виборів регулюються так званими органічними законами, процедура прийняття яких відрізняється від процедури прийняття звичайних законів, що у свою чергу обумовлює їх пріоритетний характер порівняно з останніми.

Враховуючи той же досвід Франції, який свідчить про те, що виборчий кодекс не вирішує проблеми вичерпності правового регулювання інституту виборів, а доповнюється просто законами чи навіть іншими нормативними актами (декретами) очевидно надання основному виборчому закону статусу органічного було б доцільнішим. Але для цього необхідне внесення змін до Конституції України.

Успіх організації і проведення виборів залежить не тільки від форми та обсягу їх регламентації, а й від діяльності спеціалізованих виборчих органів з практичної реалізації законодавчих положень. Саме на них значною мірою покладається забезпечення відкритості і об'єктивності виборчого процесу, дотримання принципу рівності для всіх кандидатів, неупередженого ставлення до них з боку чинної влади, контроль за витратами на виборчу кампанію тощо.

Як свідчить зарубіжний досвід, статус та організація таких органів також далекі від уніфікованості. В одних країнах (наприклад, в Австрії, Італії) виборчі органи створюються перед кожними новими виборами, в інших (наприклад, в Іспанії) — працюють на постійній основі.

І перша, і друга моделі мають як свої переваги, так і недоліки. Перша орієнтована, насамперед, на залучення до цих органів широких верств населення, постійне оновлення їх складу, що сприяє якщо й не повному уникненню політичних пристрасей в їх діяльності, то, принаймні, їх зменшенню. Друга модель спрямована на підвищення рівня професіоналізму в організації виборчого процесу, який, як слушно зазначають прихильники цієї моделі, дедалі ускладнюється, що у свою чергу вимагає від осіб, які організують цей процес, спеціальних знань і навичок, а також наступності.

В останні десятиліття спостерігається тенденція до поєднання позитивних рис названих моделей і конструювання на цій основі змішаної моделі, згідно з якою вищі виборчі органи створюються на професійній основі і функціонують як постійно діючі, а виборчі органи нижчого рівня — комплектуються, як правило, з представників громадськості і працюють лише під час конкретної виборчої кампанії.

Змішана модель організації виборчих органів існує нині в ряді пост-соціалістичних країн, у тому числі в Україні.

Центральне місце в організації і проведенні виборів у нашій державі відводиться сформованій на професійній основі (хоч, як засвідчило останнє формування, і не без впливу політичних партій) постійно діючій Центральній виборчій комісії, яка очолює систему виборчих комісій, до якої також входять територіальні і дільничні виборчі комісії.

Як територіальні, так і дільничні виборчі комісії формуються переважно з представників політичних партій, виборчих блоків політичних партій та осіб, запропонованих кандидатами на пост Президента України. Хоч до членів територіальних і дільничних виборчих комісій і висуваються певні вимоги, проте вимоги професійного характеру (відповідної освіти, практичного досвіду тощо) серед них відсутні. Вказані комісії діють тільки під час виборчого процесу, їх повноваження припиняються у визначений законом строк після офіційного оприлюднення результатів виборів.

Незалежно від того, діють названі виборчі комісії на постійній чи тимчасовій основі, всі вони є спеціалізованими колегіальними державними органами, які відповідно до своїх повноважень мають забезпечувати організацію підготовки і проведення виборів, створювати для громадян України оптимальні умови для здійснення ними одного з основних політичних прав людини — виборчого права.

Наділяючи виборчі комісії статусом спеціалізованих державних органів, законодавець, разом із тим, не дає однозначного визначення природи цих органів та їх місця в системі розподілу влади. І для цього є, на мій погляд, вагомі підстави, які особливо виразно проявляються у повноваженнях Центральної виборчої комісії.

Відповідно до Закону України «Про Центральну виборчу комісію» вона, насамперед, здійснює виконавчо-розпорядчі функції по управлінню виборчим процесом, тобто виступає як орган виконавчої влади, головна мета якого — забезпечити виконання вимог закону у процесі підготовки і проведення виборів.

У межах цих функціональних повноважень ЦВК, як і інші органи виконавчої влади, наділена правом приймати підзаконні організаційно-розпорядчі акти, спрямовані на безпосереднє практичне застосування вимог закону, здійснення конкретних виборчих процедур (утворення територіальних виборчих округів, формування виборчих комісій і т.п.). На виконання тих самих функціональних повноважень ЦВК може приймати також нормативно-методичні акти, спрямовані на уніфікацію застосування виборчого законодавства, визначення певних конкретних способів діяльності виборчих комісій у випадках, коли такі способи прямо не встановлені законом, тобто займатися нормативно-конкретизуючою і нормативно-доповнюючою діяльністю³.

Однак виконавчо-розпорядчими функціями діяльність ЦВК, як відомо, не обмежується. Не менш важливими її функціями є контрольні функції, для реалізації яких ЦВК наділена відповідними досить широкими повноваженнями. До них, насамперед, відносяться повноваження із здійснення контролю за дотриманням вимог виборчого законодавства — виявлення випадків його порушення, усунення наслідків таких порушень, у тому числі відновлення прав та захищених законом інтересів суб'єктів виборчого процесу.

Процедура розгляду ЦВК скарг вказаних суб'єктів за деякими своїми параметрами (колегіальністю, публічністю розгляду справи, мотивованістю прийнятих рішень тощо) нагадує процедуру судового процесу, що дало підстави деяким авторам називати цю процедуру «квазісудовою» і відповідно ЦВК — «квазісудовим» органом. Загалом поділяючи думку щодо наявності у ЦВК певних «квазісудових» ознак, разом із тим важко погодитися з твердженням, що основною відмінністю процедури розгляду справи у ЦВК від судового процесу є її не змагальний, а так званий інквізиційний характер⁴, згідно з яким Комісія має право сама вивчати обставини і збирати докази по суті скарги.

Проте зарубіжний досвід показує, що інквізиційний або, як його ще іменують, дослідний порядок збирання доказів та вивчення обставин справи притаманний також судам, принаймні адміністративним, саме в цьому полягає одна з особливостей адміністративного судового процесу порівняно з ординарним⁵. Інквізиційні прийоми широко застосовуються також конституційними судами, зокрема Конституційним Судом України, серед принципів діяльності якого принцип змагальності в ст. 4 Закону України «Про Конституційний Суд України», яка закріплює перелік таких принципів, взагалі відсутній. Це, правда, зовсім не означає, що певні елементи принципу змагальності в діяльності КСУ не використовуються.

Одна з головних відмінностей процедури розгляду ЦВК справ щодо порушень прав та законних інтересів суб'єктів виборчого процесу, яка дає підстави іменувати її «квазісудовою», полягає в тому, що згідно із Законом України «Про Центральну виборчу комісію» вона має право розгляду таких справ за власною ініціативою, тобто без відповідного формального звернення до неї вказаних суб'єктів. Суди ж можуть розглядати справи виключно за наявності зовнішнього поштовху — відповідного звернення заявника (скаржника).

³ Див.: Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України». Збірник матеріалів до науково-практичної конференції. — К.: Фоліант, 2005. — С. 4-5, 12 та ін.

⁴ Див.: Алсуф'єв В. В. До питання співвідношення адміністративної та судової юрисдикції щодо виборчих спорів. // Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення. Збірник матеріалів науково-практичної конференції (Київ, 13-15 листопада 2002 року). — К.: Нора-друк, 2003. — С. 286-289.

Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України». — С. 6.

⁵ Сравнительное конституционное право. — М., 1996. — С. 644.

Як свідчить виборча кампанія з виборів Президента України 2004 року, масові скарги на бездіяльність і дії ЦВК були викликані значною мірою саме нехтуванням нею повноважень розглядати справи про порушення виборчих прав і законних інтересів суб'єктів виборчого процесу за власною ініціативою.

Оскільки юрисдикційна діяльність ЦВК, як і будь-яких органів адміністрації, за Конституцією України підконтрольна судам, вони не могли залишатися осторонь виборчого процесу.

У зв'язку з цим виникають питання, заради пошуків відповіді на які, по суті, й задумана моя доповідь. Чи можуть суди в сучасних умовах бути повністю деполітизованими (адже виборчий процес — це, насамперед, політичний процес), діючи за будь-якої ситуації за відомим латинським висловом «*Fiat iusticia, pereat mundus*» — «Хай звершиться правосуддя, якщо навіть загине світ», і якщо не може, то де межі такої політизації?

Хоча постановка названих питань не є принципово новою, вони, судячи з реакції на два історичних рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року та 20 січня 2005 року у справах за скаргами довірених осіб кандидатів на пост Президента України Ющенка В. А. та Януковича В. Ф. на бездіяльність, дії і рішення Центральної виборчої комісії, не втрачають своєї актуальності.

Серед доктрин, які можна віднести до концептуальних у з'ясуванні цих питань слід назвати насамперед сформульовану Верховним Судом США у процесі розгляду ним судових справ політичного характеру доктрину так званого «політичного питання» («*political questions*»). Її суть, коротко кажучи, зводиться до того, що суди не можуть вирішувати справи, в яких порушуються політичні питання, оскільки вирішення таких питань належить до повноважень політичних гілок влади — законодавчої та виконавчої.

Вперше застосовувавши цю доктрину ще у 1849 році при розгляді звернення повстанців — мешканців острова Роуд стосовно роз'яснення, котра з конфлікуючих сторін представляє республіканський уряд, Верховний Суд США продовжував дотримуватися її й надалі. У 1967 році, наприклад, він на підставі цієї доктрини відмовився розглядати справу про конституційність повноважень Конгресу США на проголошення війни у В'єтнамі, раніше з цих самих мотивів не розглядав справ про відправлення Президентом США збройних сил у «гарячі точки» тощо⁶. Нечисленні спроби застосувати цю доктрину робилися також судами європейських країн, зокрема конституційними.

Здавалося б, доктрина «політичного питання» цілком відповідає природі судової влади, котра на відміну від законодавчої і виконавчої влади, які не тільки постійно знаходяться під безпосереднім впливом політичних сил, а й самі є активною політичною силою, мала б бути поза політикою і над політикою. Це нібито підтверджується й частиною другою статті 127 Конституції України, відповідно до якої «професійні судді не можуть належати до політичних партій..., брати участь у будь-якій політичній діяльності».

Проте життя, як відомо, часто виявляється набагато складнішим за найгуманніші та найблагородніші ідеї й юридичні наміри. Воно свідчить, зокрема, про те, що політика і право в процесі пошуку рішень судами часом настільки тісно переплетені, що провести між ними жорстку розмежувальну лінію практично неможливо.

У зв'язку з цим чимало європейських фахівців у галузі судочинства небезпідставно виступають проти некритичного сприйняття доктрини «*political questions*» (тим більше, що вона не пропонує будь-яких формалізованих критеріїв для визначення «політичного питання»), цілком слушно наголошуючи на тому, що суди мають орієнтуватися на конкретно сформульований у конституції і законах перелік їхніх повноважень⁷. Вони не повинні ухилятися від їх виконання та ухвалення рішень, особливо якщо це стосується захисту основних прав людини⁸.

⁶ Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. — К. 2001. — С. 260-261.

⁷ Лімбах Ю. Федеральний Конституційний суд як політичний фактор влади (Переклад Німецького фонду міжнародного правового співробітництва) Humboldt forum recht. 1996. — С. 11.

⁸ Там само. — С. 9. Див. також: Hesse K. Funktionale Grenzen der Verfassungsgerichtsbarkeit. In: Recht als Prozeß und Gefüge. Festschrifts für Hans Huber, Bern. 1981. — S. 261 ff.

З урахуванням наведеного слід, очевидно, розрізняти публічну політику і політику, що досить часто пронизує зміст справ, які розглядаються судами, і, відповідно, відбивається на їхніх рішеннях.

Суддям дійсно забороняється бути членами політичних партій (хоч і не у всіх країнах), вони не повинні брати участі у політичних мітингах і демонстраціях, пікетуванні, виступати з політичними заявами, публічно підтримувати кандидатів у депутати чи на інші державні посади, виступати проти них тощо.

Разом із тим судді не можуть повністю дистанціюватися від політики, знаходитись у якомусь політичному вакуумі, тим більше в умовах крайньої політизації суспільного життя, в яких Україна опинилася на межі 2004–2005 років. І не тільки, і навіть не стільки внаслідок власних поглядів суддів (можна заборонити їм членство у політичних партіях, проте примусити їх відмовитися від певних політичних переконань неможливо), а й з інших причин.

Як свідчить тривалий зарубіжний та вітчизняний досвід останнього десятиріччя, справи, що стають предметом розгляду судів, дедалі більше політизуються, причому не тільки у сфері публічного, а й приватного права (наприклад, справи про іноземні інвестиції, які неодноразово розглядалися як Конституційним Судом, так і судами загальної юрисдикції, про реприватизацію та інші).

Для конституційних судів практично кожне питання, що ним розглядається, є політичним⁹. Воно лежить в основі будь-якого конституційного спору¹⁰ вже в силу природи самої конституції, яка є документом не тільки юридичним, а й політичним. Правда, ступінь їх «політичності» тут також може бути різним: чи не найбільш політизованими є справи щодо конституційності правових актів, що викликають так звані компетенційні конфлікти, тобто спори стосовно повноважень органів законодавчої і виконавчої влади (в Україні до них додаються органи влади Автономної Республіки Крим) та органів місцевого самоврядування.

Справи, що розглядаються судами загальної юрисдикції, традиційно набагато віддаленіші від політики. Проте, як зазначалося, й вони нині часто набувають політичного забарвлення. Насамперед це стосується справ, що становлять предмет адміністративної юстиції. Особливо політизованими серед них виявляються справи щодо дотримання виборчого законодавства. Рішення судів у справах такого роду набувають політичного значення всупереч волі їх авторів, справляючи помітний вплив на політичний процес навіть в умовах його більш-менш спокійного розвитку.

Тим більше суди вимушено втягуються у цей процес в період гострих політичних криз, одну з найдраматичніших з яких наше суспільство пережило зовсім недавно. У такі історичні моменти вони виявляються в епіцентрі політики, стаючи її активними суб'єктами. Саме суди в цих ситуаціях часто вирішують долю країни.

Таку місію змушений був виконувати і Верховний Суд України, ухвалюючи вказані вище рішення. Він мимоволі (не з власної ініціативи, оскільки самостійно виявляти свою активність суду не дозволяється, а на підставі зовнішнього поштовху — скарг довірених осіб кандидатів на пост Президента України) виявився в епіцентрі виборчого процесу, який, на жаль, у нашій країні впродовж останніх років демонструє різкі розбіжності між правом і реальною політикою.

Як свідчить вітчизняний досвід, законодавство про вибори, яке саме є результатом політичних компромісів, на практиці часто існує відособлено від реального виборчого процесу, створюючи хіба що респектабельну видимість його законності.

Насправді ж виборчі кампанії донині переважно розвивалися за власними «законами» або, як прийнято говорити останнім часом, «за поняттями». Брудні технології, компромати, підкуп виборців, тиск різноманітних кримінально-олігархічних груп і кланів, силове переслідування, масштабне використання так званого адміністративного ресурсу — все це пускалося в хід заради перемоги

⁹ Лімбах Ю. Вказана праця. — С. 10

¹⁰ Витрук Н. В. Конституционное правосудие: Уч. пособие. — М.: ЮНИТИ, 1998. — С. 86.

певних кандидатів. Особливою брутальністю відзначалася остання кампанія по виборах Президента України. Виборче право і реальна політична практика в ній виявилися несумісними. Право було підім'яте брудною політикою.

У громадянському суспільстві (хай у зародковому стані, яким воно є поки що в Україні) це не могло не викликати негативної реакції з боку його навіть до цього далеких від політики членів.

Громадянський протест вилився у масові акції населення, які, як відомо, дістали назву помаранчевої революції.

Як і інші революції в Європі останніх десятиліть (оксамитова — в Чехії, трояндова — в Грузії тощо), вона істотно відрізнялась від революцій XVII–XX століть, зокрема революцій в Росії початку XX століття. Якщо ті революції були революціями насильства, революціями «зневажання права», що відштовхувало від них значну частину інтелігенції, то помаранчева революція стала революцією «відновлення права», брутально потоптаного під час виборчої кампанії владою.

Звичайно, політичні події, що відбувалися в країні, не могли не впливати на перебіг судового розгляду названих скарг. Особливо в складному політичному становищі Суд виявився при розгляді першої справи після другого туру голосування 21 листопада 2004 року.

По суті на нього була перекладна функція, яка загалом є прерогативою політичних органів державної влади — тримати під контролем політичну ситуацію, яка все більше загострювалася і ставала дедалі вибухонебезпечною. У зв'язку з цим Суд повинен був шукати шляхи прискорення розгляду справи і ухвалення рішення, дотримуючись при цьому складних юридичних процедур, за своєю природою схильних до неквапливості.

Не міг Суд також нехтувати політичними наслідками ухвалюваного рішення. Адже одним з основних призначень правосуддя є погашення конфлікту, а не його консервація, тим більше роздмухування.

Нарешті, найголовніше: вирішувати будь-які політичні конфлікти, навіть найгостріші, судді мають виключно правовими засобами, в межах права і через право, блокуючи власні політичні симпатії й переконання. Інакше існує небезпека перетворення суду на придаток інших гілок влади, на знаряддя виконання замовлень політичної кон'юнктури.

Чи справився Верховний Суд України з цими надзвичайно складними завданнями?

На мій погляд, так. Перед Верховним Судом, власне, не поставало питання: вирішувати справу «на ґрунті права чи на ґрунті революції», поставленого відомим радянським юристом П. І. Стучкою в одній із своїх статей 1917 року.

Така альтернатива значною мірою виключалася вже з огляду на відзначений вище характер революції.

Разом із тим в умовах, що склалися, Верховний Суд не міг вирішувати справу, спираючись виключно на положення Закону України «Про вибори Президента України», до чого закликали окремі учасники судового процесу. І не тільки тому, що вказаний закон, як і будь-який закон, що є результатом складних політичних компромісів, містить чимало практично неминучих у таких випадках суперечностей, прогалин та інших вад.

Навіть найдосконаліший закон внаслідок закладених у самій юридичній формі ґносеологічних передумов здатний «заморожувати» сформульовані у ньому положення, що в свою чергу раніше чи пізніше (залежно від якості формулювань) призводить до їх відставання від суспільного буття. Тим більше в умовах радикальних і швидкоплинних його змін, до яких закон «Про вибори Президента України» загалом і не міг бути готовим.

Право ж за своєю природою є явищем практичного порядку, воно функціонує в самій гущі життя, отже, не може не відчувати на собі його дихання.

Тому, не відкидаючи вказаний закон, Суд при вирішенні справи цілком виправдано спирався на низку інших, хоч і більш абстрактних, проте менш «застиглих», більш «еластичних» нормативних положень, які дали змогу наблизити пошук ним права до неординарної ситуації, яка склалася на той час у країні.

Закон України «Про вибори Президента України» справді не передбачає підстав для визнання виборів недійсними як в окремому територіальному виборчому окрузі, так і результатів виборів в Україні в цілому, у тому числі й у судовому порядку, що намагалися використати окремі представники Центральної виборчої комісії та зацікавленої особи — кандидата у Президенти України В. Ф. Януковича для обґрунтування «незаконності» самого розгляду справи Верховним Судом.

Однак право не зводиться до закону, тим більш окремого і до того ж недосконалого. Позиція щодо необхідності розрізнення права і закону в загальнотеоретичному правознавстві нині є домінуючою, хоч у вітчизняній судовій практиці, на відміну від зарубіжної, зокрема європейської, стати на цю позицію при вирішенні конкретної справи Суду довелося чи не вперше.

Відсутність виписаних у законі підстав для визнання результатів виборів недійсними зовсім не означає, що право у такій ситуації не має «управи» на владне свавілля — масові брутальні порушення виборчих прав громадян, що мали місце під час виборчої кампанії. Інша справа, що правові засоби такої «управи» Суду довелося шукати не стільки в законі «Про вибори Президента України», скільки за його межами, насамперед у Конституції України та міжнародних пактах про права людини і громадянина.

Досліджені в судовому засіданні документи та інші матеріали дозволили Суду дійти фактично і юридично вмотивованого висновку про те, що під час повторного голосування з виборів Президента України мали місце не просто численні порушення окремих положень Закону України «Про вибори Президента України», а масові порушення практично всіх без винятку основних принципів виборчого права, передбачених статтями 38, 69, 71, 103 Конституції України та засад виборчого процесу, визначених статтями 2, 3, 6, 9, 11 вказаного закону, внаслідок чого неможливо достовірно встановити результати волевиявлення виборців в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі.

Можна, вочевидь, дискутувати з приводу того, чи всі правові аргументи на користь ухваленого Судом рішення використані, навіть закидати йому у певному бракуванні світоглядно-філософського бачення вирішуваної ним проблеми (до якого порівняно часто вдаються суди європейських країн), проте не можна не констатувати, на моє глибоке переконання, головного: ми стали свідками, на жаль, не зовсім звичного для нас прояву справжньої незалежності судової влади та перетворення нею принципу верховенства права із абстракції, якою він сприймався до цього часу, в реальність. Хочеться сподіватися, що такого роду прояви не залишаться поодинокими яскравими сторінками в історії вітчизняного правосуддя, а набуватимуть все системнішого і всеосяжнішого характеру.